

O CNA pristupu radu na suočavanju s prošlošću

Ivana Franović

Pre više od deset godina, na jednom manjem skupu ljudi koji su posvećeni mirovnom radu u različitim delovima sveta, predstavljajući šta mi to radimo, moj kolega Adnan je počeo izlaganje rečima: "Mi se bavimo teškim stvarima...", što je izazvalo prilične simpatije prisutnih. Tada nismo ni sanjali u koje ćemo dubine te težine zaroniti i koliko je taj jednostavni opis zapravo tačan.

Centar za nenasilnu akciju radi na izgradnji mira, prvenstveno u regionu bivše Jugoslavije. Posvećeni smo vrednostima nenasilja, solidarnosti, društvene pravde, ljudskih prava i sloboda. Možda to nekome zvuči kao baš lepo i lagodno zanimanje na ovom neveselom Balkanu. I moguće je da bi bilo, da smo odlučili da se bavimo samo nenasilnom komunikacijom, afirmacijom ljudskih potencijala, motivisanjem ljudi da šire vrednosti nenasilja... Ali, mi se bavimo i teškim temama. Ne zato što su nam drage ili što nas pokreću patnja i tuga, nego zato što smo uvideli da bez suočavanja i hvatanja u koštac sa onim što je bolno u našim društvima, ne može biti istinske promene.

Pokušaću da u ovom tekstu bliže pojasnim naš pristup radu na izgradnji mira, da približim naše polazište, ono čemu stremimo, ali i predstavim kako razumemo izgradnju mira, zašto je povezujemo sa suočavanjem s prošlošću, i zašto smatramo da je suočavanje s prošlošću nezaobilazna tema mirovnog obrazovanja.

Šta je za nas izgradnja mira

Pod izgradnjom mira podrazumevamo ne samo one napore koji sprečavaju ponovni rat i nasilje širih razmera, već i sve napore usmerene na smanjenje količine nasilja u društvu, od onog najočiglednijeg, direktnog, do *strukturnog* i *kulturnog* nasilja kojima smo okruženi. Izgradnju mira čine sva nastojanja koja doprinose tome da živimo u miru sa sobom, sa svojom okolinom, a posebno sa svojim susedima i onima koji pripadaju manjinskim i marginalizovanim grupama. Kažem - posebno, zato što su uglavnom oni ti koji najviše trpe zbog nedostatka mira. Izgradnja mira zahteva dekonstrukciju matrice odnosa prema *Drugom* i *Drugačijem* (kako god on bio određen: rodno, etnički, verski...). Ona ne znači biti pasivan, prihvatanje situacije nepravde i izostanak reakcije. Izgradnja mira podrazumeva *nenasilnu akciju/reakciju* i *aktivno delovanje* protiv nepravde u društvu. Ona znači otvaranje sukoba i ukazivanje na problem i, ako imamo dovoljno senzibiliteta, razboritosti, pa i kreativnosti, predlaganje rešenja; znači izgradnju poverenja, znači razvijanje solidarnosti među sugrađanima, znači izgradnju društva u kome je diskriminacija po bilo kojoj osnovi neprihvatljiva, izgradnju društva u kome ljudi imaju jednake šanse, u kome nema slika neprijatelja, i koje ne uliva strah svojim susedima. To bi bilo društvo u kome bismo živeli slobodno i bez straha.

Radom na izgradnji mira neminovno se otvaraju sukobi sa slojevima/grupama u društvu koje ne žele da dođe do društvene promene. Važno je ne pristajati na *status quo* i raditi na tim sukobima, ali je jednako važno da pristup bude u duhu nenasilja, da ne bismo postigli *razgradnju* umesto *izgradnje mira*. To podrazumeva rad na razumevanju suprotstavljene strane: koji su njeni razlozi, koje potrebe ima, koje strahove; ali i preispitivanje sebe: možda ja/mi negde grešimo, možda produbljujemo nečije strahove, možda ne odajemo poverenje, možda smo prevideli nečije osnovne potrebe, čime to postizemo da se druga strana oseća ugroženo... To je rad koji zahteva dosta mašte i ideja o tome šta i kako se može uraditi pod datim okolnostima, ali i dovoljno samokritike. Zahteva i optimizam, odnosno

veru da može biti bolje. A traži i dovoljno lične hrabrosti i spremnosti za rad na osveščivanju vlastitih predrasuda, dilema i strahova.

Zašto suočavanje s prošlošću dovodimo u vezu sa izgradnjom mira

U našem, post-jugoslovenskom kontekstu zapravo je nemoguće graditi mir bez suočavanja sa prošlošću. Jer ne počinjemo od nule, već imamo breme ratnog nasleđa: neprijateljstva i slike neprijatelja, konfrontirane dominantne narative o ratovima, neretke diskriminacije po etničkoj osnovi, veličanje ratnih zločinaca i ideologa rata, veličanje samog rata kao odbrambenog, neprepoznavanje žrtava drugih – jer *mi* smo najveće žrtve, ustaljen govor mržnje koji se ne prepoznaje kao takav i društveno je prihvatljiv, i, naravno, strah od tog *drugog*. Sve su to idealni uslovi za započinjanje sledećeg rata (onog trenutka kad bude interesa za njega).

Nakon ratnog iskustva koje je pogodilo milione ljudi, usled kojeg je nebrojeno njih moralo da napusti svoje domove, u kojem je stradalo stotine hiljada, a još mnogo više ljudi je ostalo bez svojih najmilijih, ne možemo samo okrenuti list i reći: Hajde sada da gradimo mir, zalažimo se za pomirenje. Ratni užasi koje su ljudi preživeli i sve ono što su izgubili ne može se zaboraviti i ne može se tek tako preko toga preći. Nije dovoljno ni samo pohapsiti nekoliko stotina zločinaca i procesuirati ratne zločine. Potrebno je zalečiti rane, koje ni danas, mnogo godina nakon završetka ratova, nisu zarasle. Niti mogu, kada patnja drugih nije prepoznata, kada se u našim društvima veličaju oni koji su odgovorni za stradanje drugih ljudi i kada se gaje neprijateljski narativi i iskrivljene jednostrane istine o ratu. Time se, s jedne strane, žrtve dodatno viktimiziraju; s druge, stvara se društvo gde je nasilje ne samo dozvoljeno, već i poželjno.

Situacija se dodatno komplikuje rasprostranjenom identifikacijom sa “našim” žrtvama (onim etničkim), pa se horor koji su doživeli pojedini pripadnici te grupe vrlo lako preslikava na celu grupu: svi smo mi to pretrpeli, svi smo mi žrtve *tih drugih* (ponekad uzimajući u obzir događaje iz prethodnog veka ili još dalje istorije).¹

Kako god, ova društva neće daleko odmaći u izgradnji mira i prevenciji nekog budućeg rata dok god se pošteno ne pozabavimo našom ratnom prošlošću i nepravdama koje su počinjene u naše ime. Verujem da trajnog mira na ovim prostorima ne može biti dok ljudi ne steknu osećaj sigurnosti i veru da je pravda dostižna.

Ukoliko želimo da gradimo mir, neophodno je da menjamo ono što je učinilo rat mogućim. A treba i da se zapitamo koja je naša lična odgovornost za ratove, šta smo radili, a šta nismo, šta smo mogli drugačije, a posebno šta danas možemo da uradimo da bismo doprineli izgradnji trajnog mira, i da potom pošteno pogledamo koja je odgovornost društva u kom živimo i šta treba menjati, na čemu raditi. I tu je važno praviti razliku između odgovornosti i krivice. Ja nisam *kriva* za ono što je

¹ Ova identifikacija se radi samo po potrebi: kada iz nekog razloga treba sprati odgovornost sa sebe i predstaviti se kao žrtva, kada treba sebi ili drugima dokazati pripadnost toj nekoj grupi (koja je uvek žrtva, jer “naša” grupa nikako ne može da bude zločinačka) ili stvarati osećaj pripadnosti podvlačeći postojanje zajedničkog neprijatelja, kada smo očajni zbog situacije u društvu i potrebno je nekoga okriviti, kada je potreban izgovor za nešto što nismo napravili a mogli smo, a i niz političkih razloga pre svega, jer ova pojava ide na ruku političkim elitama u regiji. Tvrdim da ta identifikacija nije stalna, već se javlja po potrebi, prvenstveno iz razloga što inače ne postoji rasprostranjena empatija sa žrtvama, one nisu u fokusu ovih društava, setimo ih se po potrebi ili o godišnjicama i komemoracijama, ali se nismo dali u iznalaženje načina kako da im olakšamo da prevaziđu gubitak i nastave život, kako da im omogućimo koliko-toliko pristojan život, kako da dođemo do pravde za njih, a time i društvo uopšte... Kad god mu iz nekog razloga nisu potrebne, te žrtve zapravo predstavljaju opterećenje za društvo, jer ugrožavaju rasprostranjeni konformizam.

država (ili vladajuća struktura) radila u moje ime, jer krivica može da bude samo individualna. Ali sam *odgovorna*, čak i ako sam bila duboko protiv onoga sto je ta država radila.

Treba naučiti lekcije iz prošlosti.

Mirovno obrazovanje i suočavanje s prošlošću

Nažalost, u našim društvima, ali i u svetu uopšte, mirovno obrazovanje je još uvek retka pojava. A ovaj svet vapi za mirovnim obrazovanjem koje bi moglo da bude ako ne pokretač društvenih promena, a onda jedna od poluga za njihovo postizanje. Retki programi formalnog i neformalnog mirovnog obrazovanja još ređe obuhvataju i polje suočavanja s prošlošću. Suočavanje s prošlošću se uglavnom vezuje uz tzv. “tranzicionu pravdu” i izučava najčešće u okviru međunarodnog prava i političkih nauka. Kako polja izgradnje mira i suočavanja s prošlošću postaju nerazdvojiva, tako postaje neophodno da se suočavanje s prošlošću uvrsti i izučava u okviru mirovnog obrazovanja koje je *vrednosno opredeljeno* i pretenduje da se dublje pozabavi aktuelnim izazovima i promoviše izgradnju mira.

Od osnivanja CNA 1997. godine, razvili smo i sprovedi čitav niz aktivnosti: javne tribine, seminare, promocije, produkciju dokumentarnih filmova, objavljivanje publikacija, susrete razmene itd. Međutim, naša osnovna aktivnost, koja kontinuirano ide sve ove godine i iz koje crpimo ideje, saradnike/ce i snagu za sve ostale, jesu programi mirovnog obrazovanja, odnosno kako ih nazivamo: treninzi. Procenjujući potrebe u različitim vremenskim periodima, reflektujući sakupljena iskustva, razvijali smo različite programe mirovnog obrazovanja, a oni skoro obavezno tematizuju suočavanje s prošlošću kao proces neophodan za izgradnju mira. Ovi programi namenjeni su različitim grupama, a najčešće smo ih organizovali za:

a) vrlo heterogene grupe u kojima su ljudi iz više zemalja bivše Jugoslavije različitih profesija i godina i

b) veterane iz tzv. “Dejtonskog trougla” (iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije)

Postoje dva glavna razloga zašto na suočavanju s prošlošću radimo prvenstveno kroz mirovno obrazovanje:

1. U našem kontekstu nemoguće je raditi na izgradnji trajnog mira bez suočavanja s prošlošću.
2. Našim društvima nedostaje mirovno obrazovanje, ono koje će aktivno raditi na izgradnji mira i graditi konstruktivan pristup suočavanju s prošlošću.

Tematizovati suočavanje s prošlošću u okviru mirovnog obrazovanja (i to bar onog koji odgovara konceptu CNA treninga²) vrlo je plodotvorno. Jednostavno: trud se isplati jer se tema može obraditi duboko i posvećeno, a mirovno obrazovanje daje uslove za izgradnju poverenja među polaznicima, pa potom, pažljivim radom, i uslove za efikasnu razgradnju slika neprijatelja, za razumevanje drugih narativa, za preispitivanje dominantnih narativa i uloge “svoje strane”, za preispitivanje svoje uloge, za motivisanje ljudi da se aktiviraju u polju izgradnje mira i suočavanja s prošlošću i za približavanje modelu aktivnih građana/ki koji nose odgovornost za sebe i društvo u kom žive.

Ovakvim pristupom ostvaruje se važan preduslov za bolje razumevanje mehanizama na društvenom nivou: dolazi do boljeg razumevanja sopstvene uloge i svog odnosa prema prošlosti,

² Više o konceptu CNA treninga videti u sledećem poglavlju “O treningu CNA”. Takođe, videti Nenad Vukosavljević. *Nenasilje? Priručnik za treninge iz nenasilne razrade konflikata za rad s odraslima* (Sarajevo: CNA, 2000).

jer se, učeći o suočavanju s prošlošću, mi zapravo s tom prošlošću i suočavamo. Ovi procesi umeju da budu vrlo emotivni i teški, posebno kada se diskusija premesti sa političke na ličnu razinu i kada pokušamo da čujemo i razumemo druge kada govore, ali i da sami iskreno podelimo s drugima svoje iskustvo. Time neophodno dolazi do boljeg razumevanja drugog. Pa i do empatije.

Neke karakteristike našeg pristupa

Opređenje da naš rad bude **prekograničan i regionalan** predstavlja bitan aspekt pristupa radu na izgradnji mira. Smatramo ga nezaobilaznim i verujemo da se trajan mir mora graditi *prekogranično*, o kojim god granicama i barijerama da je reč, a posebno nas zanimaju one etničke, nacionalne i političke. Mir se ne može graditi samo unutar jedne grupe, već se mora raditi i u suprotstavljenoj grupi/grupama paralelno, a posebno su važne tačke susreta, odnosno razmena između ljudi sa različitih strana. Pritom, rad na izgradnji mira u “mešovitim” grupama je redak, često nam nedostaje konstruktivne razmene, a taj rad može proizvesti katarzične efekte. I zato radimo sa ljudima iz zemalja bivše Jugoslavije.

Nama je proces suočavanja s prošlošću u *funkciji izgradnje mira*, odnosno trudimo se da imamo konstruktivan pristup u suočavanju s prošlošću, stalno razmišljajući o mogućim neželjenim posledicama i efektima i o njihovoj prevenciji.

Ne stavljamo u fokus ratne zločince, pa ni ratne zločine i žrtve. U fokusu su nam naša društva i to kako se ta društva postavljaju prema pitanjima ratne prošlosti. Verovatno bi ispravno bilo reći da radimo na **pomirenju**, bez obzira na to koliko smo se na početku ustezali da taj termin koristimo.³

Jedan od naših prvih zadataka/ciljeva jeste **izgradnja poverenja**: među nama i ljudima sa kojima radimo, pa među ljudima koji su iz različitih konteksta, a potom i transfer tog poverenja sa lične na društvenu razinu (što je zapravo smanjivanje postojećeg nepoverenja). Poverenje je važno jer nam otvara prostor da se bavimo teškim temama na konstruktivan način, a da ne uletimo u zamku da čim nešto zaboli počnemo međusobno da se optužujemo, transferišući odgovornost pojedinih zločinaca na čitavu grupu, pa onda sa čitave grupe na pojedine njene članove pred nama prisutne.

Ono što je od velike pomoći za izgradnju poverenja, ali i naš pristup uopšte, jeste **sastav CNA tima** koji je sam po sebi šarolik: iz različitih smo krajeva, različitih država. Neki od nas imaju, a neki nemaju izražene nacionalne ili verske identitete, ali, bez obzira na to, percipirani smo kao da pripadamo različitim etničkim grupama. Imamo različita životna iskustva i različite afinitete, i, jednostavno, različiti smo ljudi. Ovakva postavka dosta znači nama samima u daljoj senzibilizaciji za pitanja pomirenja i bolje razumevanje postojećih strahova i potreba na različitim stranama širom regije. Odlikuje nas i visoko međusobno poverenje i velika bliskost, jer naši odnosi prevazilaze odnos radnih koleginica i kolega. To ljudi sa kojima radimo prepoznaju i osećaju, i to nam definitivno olakšava “otvaranje vrata” i daje prostora da se bavimo nepopularnim teškim temama. Veoma bitno u našem pristupu jeste to što imamo veoma *visoku ličnu motivaciju* za rad na izgradnji mira u našim društvima i za doprinošenje društvenim promenama, a ovakav angažman ne može biti “samo posao”. Tiče nas se kako naša društva funkcionišu, jer smo deo njih, a imamo i građansku odgovornost da utičemo na to da naša društva postanu pravednija, poštenija, bezbednija i otvorenija za sve.

Među važne osnovne ciljeve spada **dekonstrukcija slika neprijatelja**, tako što ćemo tom *neprijatelju* dodeliti ljudski lik i težiti razvoju empatije za njegovu sudbinu. Zanimljivo mi je da primetim da je na

³ Jedan od glavnih razloga zbog kojih smo izbegavali termin je činjenica da ga veliki broj ljudi povezuje ili poistovećuje sa oprostom, ili podrazumeva da je on farsičan i površan.

dekonstrukciji slika neprijatelja uglavnom mnogo lakše raditi sa ratnim veteranima, nego sa mlađom populacijom koja se deklarira kao antinacionalistička ili liberalno-građanska opcija. U radu sa ratnim veteranima, na samom početku postaje evidentno da te slike o neprijatelju postoje i da je njihovo postojanje problematično. U radu sa drugom grupom, često dolazi do negiranja postojanja stereotipa i predrasuda i marginalizovanja problema.

Sledeći važan cilj nam je uticaj na **menjanje dominantnih narativa** o ratu i prošlosti (koji su po pravilu suprotstavljeni), putem stvaranja uslova da dođe do preispitivanja, pomeranja, pa i potpunog menjanja narativa koje su pojedinci usvojili. Naravno, pre toga je potrebno da dođe do prepoznavanja i prihvatanja različitosti u narativima *Drugih*,⁴ što otvara prostor za njihovo bolje razumevanje.

Suprotno rasprostranjenom pristupu da se suočavanjem s prošlošću treba baviti samo u “svom dvorištu”, mi dozvoljavamo sebi da kritikujemo sva post-jugoslovenska društva i nije neuobičajeno da te kritike bivaju doživljene kao neprimerene. Doduše, mi kao pojedinke i pojedinci uglavnom moramo da počnemo sa kritikom tog “svog dvorišta” (pored toga što najviše prava imamo da kritikujemo ono društvo gde izlazimo na izbore, suprotan pristup bi doprineo ubrzanoj razgradnji izgrađenog poverenja), ali tu se ne zaustavljamo. Jer, tiče nas se šta se u svim ovim društvima dešava. Čak i da nemamo lične poveznice sa celom ovom regijom, trebalo bi da nas se tiču dešavanja u susedstvu jer ona i te kako utiču na društveno-politička dešavanja “kod kuće”. Smatramo da je u ovim našim kontekstima veoma bitno imati *isti aršin za sve*, odnosno kreirati ujednačen pogled na to šta spada u nepravdu, diskriminaciju, kršenje ljudskih prava, pa i zločin, a da na taj pogled ne utiče pripadnost nekoj etničkoj grupi, ni naša, ni počinioaca, ni žrtve.

Iskreno, ponekad se osećamo kao da hodamo po jajima, jer ne želimo da napravimo veću štetu od postojeće. Ali se ne plašimo da probamo i pogrešimo, i da učimo iz svojih grešaka. Ponekad potonemo u tugu ophrvani težinom traženja smisla. Svaki spomenik, svaka priča, svaka fotografija i pesma, svako zatvaranje očiju, svaka suza i zagrljaj, koraci su u pokušajima da se užasnom iskustvu rata i gubitka da smisao. Da gubitak ne bude uzalud. A smisao je ponekad tako teško pronaći, ali ako ga, kao društvo, pronađemo u gajenju mržnje, predrasudama i kolektivnoj samoviktimizaciji, sigurno je da smo na najboljem putu da postanemo sve ono što preziremo i osudimo buduće generacije na ponavljanje naših sudbina. I jedina nepoznanica jeste da li će uloge naredni put biti zamenjene, kao toliko puta do sada. Verujemo da nas breme prošlosti obavezuje da smisao pronađemo zajedno, stvarajući društva slobodna od nepravde, straha i mržnje. I nismo pravednici koji mačem osvetljavaju put kojim drugi treba da nas slede, već grupica koja traži saveznike među bliskima i neistomišljenicima.

U filmu *Posjete veterana*⁵, Nenad, ratni vojni invalid iz Doboja, govori o akciji zajedničkih poseta stratištima i odavanju pošte stradalima u grupi bivših neprijatelja, i kaže: “Što se tiče ovih posjeta, teško je ići na ta stratišta. Teško. Ali je neophodno. Neophodno je da osjetim i ja njihovu patnju u tom ratu, a da osjete i oni ‘vamo šta se desilo, znači, našu patnju.’” Suočavanje s prošlošću nije lako. Mi se njime bavimo radi budućnosti, zato što verujemo da tako mora, da je to preduslov ozdravljenja društva i izbegavanja istih grešaka u budućnosti. Za njega je potrebno dovoljno poštenja i snage da se prvo sebi pogleda u oči, a potom i ljudima oko nas. Nenad govori kako je važno da se više ljudi uključi u mirovne aktivnosti i pojašnjava: “To je više zbog budućnosti... Više me interesuje budućnost mog djeteta i njihove djece, da se njima ne ponovi ovo što se desilo nama.”

⁴ Dan Bar-On. *Tell Your Life Story. Creating Dialogue among Jews and Germans, Israelis and Palestinians* (Budapest: CEU Press, 2006), str. 26.

⁵ Nedžad Horozović. *Posjete veterana* (Beograd, Sarajevo: CNA, 2009), DVD. Dostupno na http://kino.nenasilje.org/posjete_veterana_2009.